

FÜGEDI ERIK

Mezővárosaink kialakulása a XIV. században

1. §. Itt következő — és eredetileg az Osztrák Várostörténeti Munkaközöség által 1971 októberében Linzben rendezett konferenciájára készült¹ — dolgozatunkban ismét a magyar mezővárosok történetének egy kérdését vetettük fel. Egy ugyancsak 1971-ben megjelent cikkünkben² már részletesen foglalkoztunk a mezővárosokra vonatkozó irodalmunkkal; az ott elmondottak megismétlése helyett ezért itt most csupán az abból eredő tanulságokat foglaljuk össze. Csánki Dezső történeti földrajzában módszertanilag helytelen alaptól indult ki, amikor *a/* minden vásártartási joggal rendelkező települést mezővárosnak (ill. „városnak”) minősített; *b/* amikor egyetlen említés alapján ugyanebbe a kategóriába sorolt olyan településeket, amelyeket csak egy alkalommal neveztek mezővárosnak; tegyük hozzá, hogy tekintet nélkül arra, hogy ki nevezte azokat oppidumnak.³ A hiba eredményeként irodalmunk 800 mezővárost tartott nyilván. Ezt a számot a megelőző kutatások (Mályusz E.,⁴ Holub J.⁵) sem tartották reálisnak.

A történeti irodalomból jelen vizsgálatunk alapjául a következő téziseket emeltük ki:

a/ Bácskai Vera munkájában foglalkozott a mezővárosok számának alakulásával.⁶ Eredménye alapján megállapítható, hogy a XV. század derekán a mezővárosok száma ugrásszerűen megnőtt. Valószínű, hogy a nagyarányú növekedés mögött a mezőváros fogalmában beállott változás állt. Ebben az értelemben a mezővárosok fejlődésének első periódusa a XV. század derekán zárult le. Ha tehát dolgozatunk címében rövidség okáért a XIV. századot jelöltük meg, akkor a XV. század derekáig tartó periódusra gondoltunk.

b/ A kor terminológiája szerinti oppidum, ill. az eddigi munkákban alkalmazott „mezőváros” fogalmába már a XIV. század folyamán is tartoztak olyan települések, amelyek korábban sz. kir. városok voltak, de valamilyen okból hanyatlásnak indultak. Számukat Zsigmond király adományai a XIV. század végén erősen megnövelték.⁷ Ezeket a településeket kizártuk a vizsgálatból, mert úgy éreztük, hogy a különleges kérdések egész sorát vetik fel.

c/ A fennmaradó oppidumok sem képviselnek homogén tömeget. Az eddigi irodalomban különbséget tettek királyi és magánföldesúri joghatóság alatt álló

¹ A referátum eredeti címe: Die Ausbreitung der städtischen Lebensform — Ungarns oppida im 14. Jh. Stadt und Stadtherr im 14. Jh. Linz. 1972. 168—192.

² Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. Századok (1972), 85—88.

³ Uo. 86.

⁴ Mályusz E.: Az 1514. jobbágyháború okai. Társadalomtudomány, 1926.

⁵ Századok, 69/1935. 199.

⁶ Bácskai V.: Magyar mezővárosok a XV. században (Ért. a törttud. köréből. Új folyam 37).

⁷ Pl. Sárospatak, Sátoraljaújhely stb. Debrecen példáját alább részletesen.

(Mályusz E.),⁸ gabonatermelő és állattenyésztő, ill. állatkereskedelmet folytató (Székely Gy.)⁹ mezővárosok között. Elismerve ezeknek a megkülönböztetéseknek jogosultságát, feltételeztük, hogy a kialakulás első fázisában vannak olyan összekapcsoló jellegzetességek, amelyek segítségével a mezővárosok létrejötteinek indítékai fedhetők fel.

d/ Alapul véve Mályusz Elemérnek azt a meghatározását, hogy a mezővárosok a parasztságot a városi életforma felé vezették,¹⁰ a vizsgálat során állandóan szem előtt tartottuk a városokat. Összehasonlításaink alapja a város.

Más szóval célul tűztük ki azoknak az általános tényezőknek meghatározását, amelyek a mezővárosokat létrehozták. Nem szorul bizonyításra, hogy egy-egy mezőváros kialakulását igen sok tényező határozta meg (közülük nem egy ma már nem is határozható meg, még kevésbé mérhető) és a tényezők egy része egyedi eset volt. Célunk nem az egyedi tényezőknek, hanem az általánosoknak felderítése, s ezek a dolog természete szerint gazdasági és társadalmi tényezők voltak.

2. §. Célunkat két módon igyekeztünk elérni:

a/ Megpróbáltuk nyolc mezőváros keletkezését részletesen végigkísérni;

b/ megvizsgáltuk a XIV. század folyamán kibocsátott mezővárosi privilégiumokat.

A két vizsgálat két eltérő módszer alkalmazását jelenti, a nyolc mezőváros kiválasztása a statisztikai mintavétel alkalmazását, a privilégiumok tartalmi elemzése, egymással és a sz. kir. városok részére kiadott kiváltságlevelekkel való összehasonlítása pedig a történettudomány hagyományos fegyvereinek használatát.

A statisztikai mintavétel esetünkben sajnos csak elvileg volt alkalmazható. A mintavételnek megvannak a maga valószínűségszámításon alapuló szabályai. Elméletileg elképzelhető lenne, hogy ezeknek a szabályoknak figyelembevételével rácsot húzzunk a XIV. századi Magyarország térképére és a rács előre meghatározott pontjaiban vagy előre meghatározott kockákban található mezővárosokat vizsgáljuk meg. Helytörténetírásunk mai fejlettségi fokán azonban ennek az eljárásnak gyakorlati akadályai vannak. A mintákba nyilván sok olyan helység kerülhetne bele, amelynek forrásanyaga elpusztult vagy amelynek történetét még nem kutatták fel. Ezért a mintavételi eljárásból csak azt az elvet valósíthattuk meg, hogy taláalomra kiválasztottunk az ország négy részéből két-két mezővárost: északnyugaton Galgócot és Bánt, északkeleten Debrecent és Nyírbátort, délnyugaton Pécsváradot és Siklóst, délkeleten Békést és Gyulát (Erdélyt különleges fejlődése miatt figyelmen kívül hagytuk). A nyolc név már önmagában is elég ékesszólóan bizonyítja, hogy a „minta” torz és még a kiválasztott mezővárosokon belül is igen nagy különbségek nyilvánulnak meg. Debrecen kialakulását részletesen ismerjük, Békésről alig tudunk valamit; ugyanez áll Galgóc és Siklós esetére is. Hogy a torzítás hatását valamennyire kiküszöböljük, megpróbáltuk áttekinteni a Tisza-Maros-Erdély között fekvő területet, ill. az ott található húsz mezőváros jellemző vonásait. Úgy gondoltuk, hogy eredményünk biztosabb lábon állhat, ha a különböző módon végzett vizsgálatok eredménye nagyjából fedi egymást.

A kiválasztott nyolc mezőváros vizsgálatánál különös súlyt fektettünk három jelenségre: 1. a helység gazdasági fejlődése, 2. a lakosok jogi helyzete, 3. az

⁸ Mályusz E.: A mezővárosi fejlődés. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században (Szerk. Székely Gy.) Bp. 1953. 180. skk.

⁹ Székely Gy.: Vidéki termelőágak és az árukereskedelem Magyarországon a XV—XVI. században. Agrártörténeti Szemle, 1961, 309—322.

¹⁰ Mályusz: i. h. (8. jegyz.) 186.

alaprjaz. A vizsgálat sajnos ezen a téren is csonka maradt; Gyuláról csak elnagyolt vázlatot adhattunk, Siklósról és Békésről még azt sem.

3. §. Kiindulópontul válasszuk a magyar városhálózatot a XIV. század elején. Lényegében ebben a korszakban két várostípust különböztethetünk meg: a nagy kereskedővárosokat mint amilyen Buda, Kassa és Pozsony, meg a bányavárosokat. A bányavárosok helyét az ércelőfordulás önmagában meghatározta, a kereskedővárosok az ún. vásárcörzetben alakultak ki, azaz a síkság és a hegyes vidék találkozásánál. A kereskedővárosok elhelyezkedésében bizonyos aránytalanság tapasztalható, mert az ország nyugati felén sokkal nagyobb számban voltak találhatóak mint a keletiben. A nyugati határtól Budáig pl. csak egyetlen útvonalon három város vett részt az áruforgalomban. Pozsony, Győr és Esztergom, a Budától Brassóig terjedő, sokkal hosszabb útvonalakon csak kettő, ill. egy, az egyikén Várad és Kolozsvár, a másikon Szeged. Ugyanilyen rendkívül nagy távolságot találunk Buda és Kassa, ill. Várad és Kassa között. A kereskedelem és a kézműipar ezekben a városokban összpontosult, s bármelyiket tekintjük is, a városok túlságosan távol feküdtek egymástól ahhoz, hogy a két gazdasági ág normálisan fejthesse ki tevékenységét. Ha a kereskedelmet nézzük, akkor azt kell mondanunk, hogy nagyvárosaink egymásközi távolsága a behozott áruk elosztását és a kivitt áruk összegyűjtését akadályozta, s ugyanez a megállapítás az ipari tevékenységre is áll. Elengedhetetlen szükségé vált, hogy a városok közé kisebb központokat iktassanak be.

A Tisza-Maros-Erdély közötti területen a XIV. század elején Várad és Szatmár képviselte a városokat, a területen kívül Buda, Kassa, Kolozsvár és Szeged. A nagy útvonalak a folyók mellett haladtak, ill. átszelték a folyók közötti síkságot, hogy elérjék az átkelőhelyeket. Ezek az utakon nyugati irányból behozott távolsági kereskedelmi cikkel jöttek, velük szemben az erdélyi só és a vágómarha áramlott. A városok közötti távolság itt is igen nagy volt. Kassa és Várad között az út mintegy 250 km, azaz hét napi járóföld volt. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy ezen a nagykiterjedésű és népes területen kerekén húsz mezőváros alakult ki.^{11a} Kialakulásuk önmagában is bizonyítja azt a fentebb elméleti alapon tett megállapításunkat, hogy a mezővárosoknak ilyen viszonyok között mint kisebb hatósugarú gazdasági központoknak életre kellett jönnie. De ha azt állítjuk, hogy az oppidumok létrejöttének egyik oka a gazdasági szükségszerűség volt, akkor azt is el kell ismernünk, hogy ez a szükségszerűség nem a XIV. század elején merült fel, hanem annál jóval korábban is megvolt. Erre a kérdésre még visszatérünk.

A térképen szereplő húsz mezővárosból tizenkilenc uradalmi központ volt, s ezzel kapcsolatban nem árt felidézniünk a magyar nagybirtok fejlődésének azt a jellegzetességét, hogy abban két fázis világosan megkülönböztethető. Az első fázisban a nagybirtok szétszórtan fekvő birtokokból állt, a másodikban lehetőleg zárt tömbben helyezkedett el. A szórt birtokokra példáink közül a pécsváradi apátság a legjellemzőbb: az apátság 41 falujából csak 19 feküdt az apátság közvetlen szomszédságában, a többi attól mind távolabb. A második fázis a XIII. században indult meg, amikor II. András nagyarányban kezdte eladományozni a királyi birtokokat, s erre ismét a Siklós körüli birtokok eladományozása a szép példa, mert ezek egyszerre kerültek Kán nembeli Gyula kezére. A zárt tömbökben történő birtokszervezésre az Anjouk szolgáltatták a mintát, akik a visszaszerzett vagy háramlott birtokokat egy-egy vár körüli uradalomban fogták össze.¹¹ Ez az

^{11a} Várda, Kálló, Bátor, Károly, Debrecen, Asszonyvására, Szentjobb, Püspöki, Körösszeg-Szeghalom, Cséfa, Kölessér, Békés, Gyula, Belényes Hódvásárhely, Simánd, Makó, Arad.

¹¹ *Hóman B. (— Szekfű Gy.)*: Magyar Történet II°. Bp. 1939, 89—92.

eljárás csak erősítette a nagybirtokosokban amúgy is meglevő törekvést, hogy birtokaikat uradalmakba szervezzék, s azon belül a királyéhoz hasonló hatalmat gyakoroljanak. Királyi adomány, vétel, csere, erőszakos foglalás és rablás mind alkalmas eszköznek tűnt a cél elérésére. Ha most el is tekintünk attól a magatartástól, amely az ilyen akciók mögött rejlik, el kell ismernünk, hogy az egybefüggő területen elhelyezkedő uradalmaknak igen sok előnye volt. Igazgatásuk egyszerűbb volt és kevésbé költséges, a zárt terület jobban és könnyebben volt megvédhető támadásokkal szemben, a terményjáradék beszállításának útja megrövidült. Az általános fejlődés során nemcsak gazdasági előnyöket érvényesíthetett a nagybirtok tulajdonosa. Egyre többen szereztek pallósjogot, így birtokaik felett nemcsak kisebb, hanem nagyobb ügyekben is ítéletet hozhattak, gyakorlatilag jobbágyaik felett élet és halál urai lettek. Kiegészítésül még a már régebben fennálló nemesi kegyúri jogok egyesítésével egyházi téren is érvényt szereztek mindenható-ságuknak.

Semmiféle uradalom nem képzelhető el központ nélkül. Kell lennie egy pontnak, ahonnan az uradalmat irányítják, ahol az ítéleteket meghozzák. Ez azonban csak egyik funkciója az uradalmi központnak, a másik a földesúr szüségletéből fakad. A központnak alkalmasnak kell lennie arra, hogy abban a birtokos elhelyezhesse (és adott esetben megvédhesse) családját, ahol politikai megbeszéléseket bonyolíthat le, ahol vendégeit fogadhatja, ahol kísérete áttelel. A hegyes és mocsaras vidéken — ha ez anyagilag megoldható volt — a birtokos várat épített magának, másutt — vagy anyagi eszközök híján — be kellett érnie egy megerősített kőházzal, amelyet az úr is curia-nak nevezett a királyi udvar mintájára. Az első várak alig tartalmaztak többet mint egy lakótornyot és néha egy „palotát” vagy kápolnát, s a későbbiek során éppen a palota, azaz az úri reprezentáció színhelye nőtt meg a falakon belül. A várban lévő kápolnát egyszerű curia esetén a falu túldimenzionált plébániatemploma helyettesítette, ez volt hivatott a birtokos családjának dicsőségét kifejezni és temetkezőhelyül szolgálni.

Az uradalom a piacot ugyanúgy nem nélkülözhetette, mint a központot. Az uradalom maga és jobbágysai mindenképpen rá voltak utalva a piacra, ahol az úr magasabb igényeit kielégíthette, a jobbágyok pedig terméseik eladásával szerezheték meg a járadék megfizetéséhez szükséges pénzt, vehették meg a mezőgazdasági termelés fenntartásához elengedhetetlenül szükséges és a jobbágyok által elő nem állítható iparcikkeket.

A nagybirtokos gazdasági érdekei és az a felfogás, hogy az uradalmon belül az úr hatalma érvényesül, kihatott a piacra is. A birtokos igyekezett birtokának áruforgalmát az uradalmon belül fekvő piacra összpontosítani, hogy ezáltal a vásárvám összegét növelje és azt a maga számára biztosítsa. Az uradalom megszervezésében a gazdasági érdekeket tettük első helyre, a földesúri székhely kialakításában a nagybirtokosok hatalmi törekvéseit. A piacon ez a két szempont nemcsak találkozott egymással, hanem össze is fonódott. A piacon megjelenő és ott áruló városi kereskedőnek és kézművesnek szüksége volt arra, hogy valaki a rendet fenntartsa és követeléseinek behajtásában segítségére legyen, ezt pedig csak a földesúrtól várhatta. A birtokosnak elegendő hatalma volt a rend fenntartásához és igazságszolgáltatási funkciója révén biztosíthatta a jogos követelések behajtását.

Eddig két tényezőt ismertünk fel a mezővárosok kialakulásában: a gazdasági szükségyszerűséget kisebb központok létrehozására és a földesurat, akinek részben gazdasági érdeke volt egy erős központ létrehozása uradalmán belül, részben az határozta meg magatartását, hogy hatalmát megfelelő keretek között jut-

tathassa kifejezésre. Áttekintve a kiválasztott nyolc mezőváros fejlődését, még egy harmadik tényezőt kell kiemelnünk, s ez a népesség koncentrációja. Ez egyes esetekben a település céltudatos kiépítésében nyilvánult meg (Galgóc, Pécsvárad), másutt csak közvetett adatok utalnak rá, mint amilyen több kisebb település összeolvadása Debrecenben és Gyulán.

A folyamat egyik legfontosabb szakasza az uradalmi központ helyének kiválasztása volt. A megvizsgált esetekből úgy tűnik, hogy az uradalom abszolút nagysága is szerepet játszott. Ha az uradalom kicsi volt, akkor ez nem befolyásolta a központ kiválasztását, de ha olyan hatalmas volt, mint a békési uradalom, akkor nem egy, hanem két központ alakult ki benne (Békés és Gyula). Bizonyosan volt valami mérték vagy a körülmények együttese, amely szerint a nagy uradalmakat megosztották, de kevés a reményünk arra, hogy ezt közelebbről meghatározhassuk, hiszen számos tényező játszott közre minden egyes esetben (terep, agrárstruktúra, úthálózat stb.).

A legnagyobb szerepet a jelek szerint az uradalmi központ megfelelő kiválasztása játszotta. A kijelölt falunak kedvező földrajzi fekvésűnek kellett lennie, tehát — és ez mind a 19 esetben bizonyítható — kereskedelmi útvonalon és lehetőleg útesomóponton vagy folyami átkelőhelyen kellett feküdnie. A kedvező fekvés sokkal fontosabb szerepet játszott mint az úr székhelye. Amikor a Báthoryak Ecseden felépítették várukat és ezzel együtt birtokaik igazgatási központját is Ecsedre helyezték át, a possessio principalis továbbra is Nyírbátor maradt.¹² Ugyanez Bán esete is, ahol az úr székhelye az ugróci vár lett, de az uradalom gazdasági központja Bánban maradt, miután az ugróci vár bent feküdt a hegyek között. Még jobbnak látszik Gyöngyös példája, amely a Buda-Kassa közötti országúton feküdt és amikor elszakadt az uradalomtól, amelyhez a XIII. század folyamán tartozott, megmaradt oppidumnak.¹³ A földesúri székhely látszólag csak a kialakulás kezdeti szakaszában játszott nagy szerepet, a mezőváros későbbi fejlődése folyamán már nem.

Összefoglalóan azt kell megállapítanunk, hogy a mezővárosok között egy különös típust sikerült elkülöníteni, az uradalmi központokat. A típus kialakulásában a gazdasági szükségyszerűség játszotta a döntő szerepet. A nagybirtokosnak alkalma volt rá, hogy a vásártartási jog megszerzésével és egyik falujának „caput bonorum”-má történő kiépítésével ezt a gazdasági szükségyszerűséget a maga javára fordítsa. A falu kiválasztásánál gondosan meg kellett vizsgálnia uradalmát és a forgalmi viszonyok tekintetbevételével kellett döntenie. Ha megtalálta a megfelelő pontot, akkor a mezőváros felvirágozhatott és később az uradalomtól függetlenül is érvényesülhetett.

Itt kell visszatérnünk arra a kérdésre, hogy a piachálózat kiépítésének szükségessége nem a XIV. század elején jelentkezett. Major Jenő vizsgálata alapján nem lehet kétséges, hogy Magyarországon már a XI. században volt kialakult piachálózat, s hogy ennek hordozói a hetinap + hely típusú névvel nevezett települések voltak (Szerdahely stb.). A legkorábbi piachálózatról megszerkesztett térkép világosan mutatja, hogy a nyugati országrészeken ez a hálózat sokkal sűrűbb volt mint a keletiekén. A térkép segítségével azt is könnyű megállapítani, hogy egy sor korai vásárhelyből nem lett mezőváros, amint arra a kutatás során már

¹² Maksay F.: A középkori Szatmár megye (Település- és népiségtört. ért. 4). Bp. 1940. 132.

¹³ AO. I. 2.

Mályusz Elemér is rámutatott.¹⁴ Ehhez csak azt kell hozzáfűznünk, hogy a Major által feltérképezett helyek nem veszítették el vásárjogukat, csak jelentőségük csökkent vagy szűnt meg. Mindez arra utal, hogy a XIII. század végén és a XIV. század elején a vásárhálózatban változás állt be és pedig úgy, hogy a régi vásárhelyek közül csak azok tartották meg jelentőségüket, amelyek mezővárosokká lettek és másrészt, hogy a már meglévő vásárhálózat új piachelyekkel egészült ki, a mezővárosokkal.

A piachálózatban végbement átrétegződés okait csak sejtjük. Gazdasági oka minden jel szerint a termelés és fogyasztás, ill. vele együtt az árucseré növekedése volt. Ehhez azonban még egy gazdaságon kívüli ok is kapcsolódott. A XIII. század dereka előtt a király, ill. a királyi ispán gondoskodott a közrend fenntartásáról, az ispán embereit találjuk meg a vásárokon csakúgy mint a kereskedelmi ügyekkel kapcsolatos igazságszolgáltatásban. A XIII. század folyamán a királyi ispán eltűnt, és amikor a XIV. század elején súlyos belső harcok után a központi hatalom ismét megerősödött, s helyére a földesurak léptek, most ők tartották fenn a vásáron elengedhetetlen rendet, s jobbágyaik felett is ők ítélkeztek. Ez a tényező is hozzájárult a piachálózat átrétegződéséhez.

Mielőtt még a mezővárosnak ezt az uradalmi központból kialakult típusától búcsút vennénk, rá kell mutatnunk arra, hogy a XIV. század mezővárosai túlnyomórészt ennek a típusnak voltak a képviselői. Talán a 20:19 arány nem jellemző az egész országra vonatkozólag, más vidékeken az uradalmi központok aránya alacsonyabb lehetett. Bizonyos azonban, hogy ez a típus volt többségben és hogy többségét az ország általános gazdasági és társadalmi fejlődése tette lehetővé.

4. §. Az általunk tárgyalt keleti országrészben csak egy település maradt, amely mezővárossá fejlődését nem egy uradalom kialakulásának köszönhetette, s ez Belényes volt. Belényes különleges esetet képvisel. A XIII. században területén ezüstbányák voltak, de ezek gyorsan kimerültek, a XIV. századból már nincsenek adataink ezüstbányászatról,¹⁵ úgy látszott, hogy Belényes jelentéktelen kis településsé válik. Ennek ellenére mezőváros lett belőle, mert az egykori bányavároska körül irtással új mezőgazdasági települések keletkeztek Belényes és környéke földesurának, a váradi püspöknek birtokán.¹⁶ Úgy látszik, hogy az első telepések elhagyták a városkát, helyükbe újjak költöztek, valószínűleg románok.¹⁷ Az újrabeépült helység egy uradalom középpontjává lett és így őrizte meg mezővárosi jellegét. A XV. század elején kapta földesurától új kiváltságlevelét.¹⁸

Belényes esetéből két következtetést vonhatunk le: 1. hogy a bányászat egy telepet mezővárosi jelleggel ruházhatott fel; 2. hogy a bányászat által biztosított magasabb színvonalat Belényes azáltal tarthatta fenn, hogy uradalmi központtá vált. Magyarországon tényleg egy sor bányavárost ismerünk, amely sohasem lett jelentős város, hanem mezőváros maradt és pedig azért, mert egyrészt nem nemesfémeket termelt, pl. a Gömör megyei vashányáknál,¹⁹ másrészt mert a nemesfém előfordulás nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, s a bányák még a helység felvirágzása előtt kimerültek, mint pl. az ugyancsak Gömör megyei Rimaszombaton.²⁰ A vashányák esetében sajnos nem tudjuk, miért nem lettek nagyvárosokká,

¹⁴ Mályusz E.: i. h. (8. jegyz.) 128—132.

¹⁵ Jakó Zs.: Bihar megye a török pusztítás előtt (Település- és népiségtört. ért. 5). Bp. 1940. 208 és Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1963. 599.

¹⁶ Jakó: i. m. 168—170.

¹⁷ Uo. 210.

¹⁸ Uo. 209.

¹⁹ Csetnek, Dobsina, Rozsnyó.

²⁰ Rimaszombat határában 1270-ben több aurifodina-t említenek. ÁUO. XII. 34.

de Modor (Pozsony megye) szép példát szolgáltat a korán kimerülő bányák esetére. Az aranyelőfordulás itt is jelentéktelen volt, a bánya igen gyorsan kimerült, de a hegyeken az (új?) lakosok szőlőművelésre tértek át, s így mentették meg a település mezővárosi jellegét.²¹ *Mezővárosai* *Magyarországon*

A XIV. századi Magyarországon az uradalmi központokon és a bányatelepüléseken kívül olyan helyek is mezővárosokká lettek, amelyek kizárólag vagy túlnyomórészt bortermeléssel foglalkoztak. A bortermelés bizonyos népességkoncentrációt tett lehetővé, gazdasági prosperitással járt együtt és — mint azt még látni fogjuk — nagyobb függetlenséget biztosított igazgatási és igazságszolgáltatási kérdésekben. A tokaji mezővárosok ennek köszönheték fellendülésüket.

Ha eddigi eredményünket össze akarjuk foglalni, akkor a mezővárossá alakulás tényezőit tekintve azt kell mondanunk, hogy kisvárosokról van szó, amelyek alkalmasak voltak a városi funkcióknak kereskedelem és ipar terén történő ellátására egy kisebb körzeten belül. A „körzet” kifejezést kétféleképpen értelmezhetjük. Mondhatjuk, hogy valóságos körzetről van szó, mint az uradalmi központok esetében, és mondhatjuk, hogy egy-egy körzettel felérő népességkoncentráció hozta létre a városi funkciók gazdasági hátterét, mint a kisebb bányavárosok vagy a monokultúra esetében. Az árucserében való részvétel és a kézműiparosok jelenléte utal arra, hogy a települések a várossá fejlődés útjára léptek. A körülmények szerencsés vagy szerencsétlen alakulásától függött, hogy valóban városokká lettek-e vagy sem, de ez a kezdeti fejlődést nem érintette.

5. §. Történetírásunk a XIV. századból összesen kereken másfél tucat oklevelet tart nyilván mezővárosi kiváltságlevélként.²² Az általunk ismertetett terület húsz mezővárosa közül mindössze kettő dicsekedhetik ilyennel. Meglepően alacsony szám, de történészeink általában elfogadták a tételt, hogy a mezővárosok többségének nem maradt fenn kiváltságlevele. Beidegzett válaszként merülhet fel a török hódoltság pusztító hatása, de az arány a Felvidéken sem jobb. Arra is gondolhatnánk, hogy a földesurak valamilyen módon megszerezték a kiváltságleveleket, később aztán nem adták vissza, ebben az esetben azonban családi levéltárainkban kellene lenniök, de ott sincsenek. A látszat inkább azt sugallja, hogy a mezővárosok jelentős részének soha nem is volt kiváltságlevele.

Történetírásunk eljárása bizonyos fokig logikus volt, hiszen a sz. kir. városok között is volt olyan (pl. Kassa), amely nem egyetlen rendelkezéssel—és ennél fogva nem egyetlen oklevéllel — emelkedett a sz. kir. városok sorába, feltehető volt tehát, hogy a mezővárosok között is van olyan, amely lépcsőzetesen tette meg a possessio-tól az oppidum-ig vezető utat. Egy feltűnő eltérés mégis található. A XIII. században kibocsátott városprivilegiumok számtalan részletbeli eltérés

²¹ Magyarország vármegyéi és városai. Pozsony megye. É. h. n. 563 és 202—203.

²² A következő kiváltságleveleket használtuk fel:

Pelsőc és Csetnek 1327; Fejér, CD. VIII/3. 265.

Nyírbátor 1330; uo. VIII/3. 406.

Hanusfalva 1332; C. Wagner: Diplomatarium Sarosienae 447.

Szécsény 1334; AO III. 71.

Rimaszombat 1335; uo. III. 73.

Gyöngyös 1334; Fejér, CD IX/2. 324.

Modor 1360; DI. 6173.

Debrecen 1361; Szűcs I.: Sz. kir. Debrecen város történelme. Debrecen 1870. I. 56.

Galgóc 1365; DI. 5389.

Kismarton 1373; Tört. Tár 1882.

Szombathely 1407; S. Schoenvisner: Antiquitatum et historiae Sabariensis Libri novem. Pest 1791. 259.

ellenére alapján véve egységes előjogokat tartalmaznak és azonos vonásokat mutatnak. A mezővárosi kiváltságlevélként nyilvántartott oklevelek esetében azonban ez az egység hiányzik. Már az oklevéladók között is két személy tűnik fel: a király és a földesúr. Jogi szempontból ez teljesen érthető, mert a mezővárosoknak adományozott előjogok között több regálejog volt, így a vásártartás és az erődítés kiváltsága. A XIV. századból ismert mezővárosi kiváltságlevelek közül ide tartozik Pelsőc, Csetnek és Hanusfalva vásárjoga, Szécsény, Gyöngyös és Rimaszombat fallal történő körülvételenek engedélyezése, Nyírbátornál a Báthoryaknak adott pallosjog. Vásártartásra azonban a király a XIV. században olyan faluknak is adott jogot, amelyekből sohasem lett mezőváros, ennél fogva a vásártartás engedélyezése önmagában még nem indokolná, hogy egy oklevelet mezővárosi privilégiumnak tekintsünk. Az idézett okleveleket azonban mégis annak kell tekintenünk, mert azokban más rendelkezéseket is találunk, olyanokat, amelyek már mezővárosi jellegűek. Az erődítés terén a helyzet még világosabb, mert ezek az oklevelek nem szólnak vár- vagy várkastély építéséről, hanem egy telep megerősítéséről, tehát jellegzetesen városi kiváltságot biztosítanak.

A városprivilégiumokhoz sokkal közelebb áll az a néhány (összesen hat)²³ oklevél, amelyet a földesúr bocsátott ki, utóbbi természetesen lehetett maga a király, pl. Modor esetében. Ezekre az oklevelekre is áll, hogy nincs meg bennük a városprivilégiumok egységessége. Nem általánosan megfogalmazható gazdasági vagy jogi kiváltságokat biztosítanak, hanem a földesúr és mezőváros viszonyának egyes részleteit szabályozzák, s a részletek minden alkalommal szükségszerűen mások és mások.

Kismarton esete mutatja, hogy a két típus együttesen is előfordulhat és ki-egészítheti egymást. Lajos király 1371-ben megengedte a helység megerősítését,²⁴ két év múlva földesurairól adtak privilégiumot, vásártartási jogát pedig csak 1388-ban szerezték meg a Kanizsaiak.²⁵ A három egymással szoros kapcsolatban álló rendelkezés közül a Kanizsaiak 1373. évi rendelkezését tekinthetjük „a kiváltságlevélnek”. Mellékesen megjegyezve ez az állapot az oklevelek őrzésében is megnyilvánult. Az erődítési és vásártartási kiváltságlevelet a király a Kanizsaiaknak adta, az ő családi levéltárukból került elő, csak az 1373. évi privilégiumot őrizték Kismartonban.²⁶

A kiváltságlevelek egységének hiánya kényszerített arra, hogy a kiváltságlevelekben foglalt előjogokat tárgyilag külön-külön vizsgáljuk meg, belőlük próbálunk következtetni: a) a kiváltságot adó szándékára; b) a mezővárosok lakosságának társadalmi, jogi és gazdasági helyzetére. Vizsgálatunk során a fentebb elmondottak²⁷ értelmében tekintettel voltunk a sz. kir. városok előjogaira és helyzetére.

A gazdasági előjogok között a legnagyobb szerepet a vásártartás játszotta, s fentebb már arra is rámutattunk, hogy a XIV. század végén szinte minden mezővárosnak volt vására, és pedig nemcsak heti, hanem sok esetben országos vására is. Vizsgálatunk szempontjából közömbös, hogy a vásártartás jogát a telep már régen

²³ Ezek: Modor, Galgóc, Kismarton, Szombathely. Ide számítottuk még Magyaróvár kiváltságlevelét, amelyet Erzsébet királyné adott ki (*Féjér*, CD IX/2. 324), továbbá Turócszentmárton 1340. évi elveszett privilégiumát, amely Zsigmond király 1434. évi okleveléből rekonstruálható (*P. Florek: Turčianský Svätý Martin v stredoveku*, II. n. 1941. 108–109).

²⁴ *Nagy I.*: Sopron vm. oklt. I. 394.

²⁵ *I. o.* 491.

²⁶ *Tört. Tár* 1882.

²⁷ *I. d.* fentebb 332. 1.

megkapta vagy a földesúr eszközölte ki az uralkodótól az uradalom kiépítése alkalmával. A mezővárosok nem időbeli eltérésük miatt különböztek a sz. kir. városoktól, hanem a vásárjog tulajdona miatt. Ha a magánföldesúri joghatóság alá kerülő településnek már volt vásártartási joga, akkor azzal együtt került eladományozásra, a vásárjog tehát az eladományozott birtok tartozékát képezte és mint ilyen a földesúr tulajdonába ment át, még inkább az ő tulajdona volt, ha maga szerezte meg egyik faluja részére. Egyik mezővárosi kiváltságlevélben sem találunk arra utalást, hogy a vásár a lakosság tulajdonába ment volna át.²⁸ Míg tehát a városokban a vásártartás joga a polgárok tulajdona volt, addig a mezővárosokban a földesúrhoz maradt. A vásártartás joga ugyan meghatározott birtokhoz tartozott, de a földesúré volt, természetesen jövedelmével együtt.

Vámmentességre mindössze három esetben van adatunk. Hanusfalva lakóit a Kapiban, a modoriakat a Fancsalban szedett vám alól mentette fel a király, a magyaróváriak viszont teljes vámmentességet kaptak.²⁹ Igen jellemző azonban, hogy amikor Lajos király 1367-ben megerősítette a hanusfalviak 1332. évi privilégiumát, akkor a vámmentességtől megfosztotta őket.³⁰ Ha eltekintünk a (mindenképpen kivételes) magyaróvári esettől, akkor azt kell mondanunk, hogy a két mentesség módja és aránya világosan mutatja a mezővárosok korlátozott piac-körzetét, és talán kereskedelmi gyengeségét is, hiszen valószínű, hogy pl. Szécsényi Tamás könnyen szerezhetett volna ilyen kiváltságlevelet mezővárossá emelt telepei számára.

A városok alapításakor a város területe a polgárok tulajdonába ment át, a polgárok döntöttek abban, hogy területét hogyan osztják fel, ennek következtében különböző tulajdonformák alakultak ki. Ezzel szemben a mezővárosok területe továbbra is a földesúr tulajdonát képezte, továbbra is jobbágytelkekre volt felosztva. A járadéknak egy általán-összegeben történő és alább ismertetendő kedvezménye csupán a járadék formai változását jelentette, a földesúr tulajdonjoga változatlanul fennmaradt. Ez alól a szabály alól úgy látszik csak egy kivétel van, bár — beható vizsgálat hiányában — csak a jelenséget ismerjük, a mögöttes meghúzódnak jogi fejlődést nem. A kivételt a monokultúrák bortermelemezővárosok jelentik, ahová — talán a magas beruházási költségek és a bor viszonylag magas értéke miatt — betört a nemesi birtokjog. Egy parasztbirtok átruházása a XIV. századi Magyarországon jogilag és az írásbeliség szempontjából kétféleképpen mehetett végbe: a) ha csak a paraszti birtokos változott, akkor birtokjogilag nem történt semmi, hiszen nem a birtokos, hanem csak a bírlaló, a jobbágy személyében történt változás, ennél fogva írást sem kellett kiállítani; b) ha egy nemesember eladta egy jobbágytelkét, akkor a birtokos változott, erről valamelyik hiteleshely előtt oklevelet állítottak ki. Úgy tűnik, hogy a mezővárosokban, különösen pedig a monokultúrák mezővárosokban a szokásjog más volt. Már a XIII. században találkozunk olyan hiteleshelyi kiadványokkal, amelyek jobbágykézen lévő szőlő eladását tanúsítják, s ez a gyakorlat a XIV. században is folytatódott.³¹ Modor esete még további következtetésekre jogosít. A mezőváros határában — amint az Lajos király 1360-i kiváltságleveléből kiderül — a nagyszombati és

²⁸ Egyedül Magyaróvár kiváltságlevele hagyhat kétséget, amelyben a rendelkezés így szól: „Annuimus insuper ut forum habeant et conservent prout et hactenus fuerit consuetum.”

²⁹ „Committimus etiam, ut ispi cives seu hospites nostri de Owuar nullas in regno nostro Hungariae tam in terris quam super aquis tributum dare et solvere teneantur...”

³⁰ Wagner: i. m. 447.

³¹ Pl. 1259: HO VI. 99.

más városbeli polgároknak is volt szőlőjük.³² 1404-ben Stibor vajda—akinek birtokába Modor 1388-ban került³³ — a modoriak kérésére elrendelte, hogy az idegenek (*extranei*) szőlőjüket csak akkor adhatják el, ha szándékukat a bíró előtt bejelentik és másfél hónapig várnak, nem jelentkezik-e helybeli vevő.³⁴ Ezzel az esettel márcsak azért is érdemes foglalkozni, mert a XV. században a Hegyalján is találkozunk ezzel a gyakorlattal.³⁵ Úgy látszik, Modor ezt a szokást Pozsonytól vette át, amely birtokperekben fellebbviteli fóruma volt.³⁶ Stibor 1404. évi oklevelét ezért úgy is tekinthetjük, mint az 1360. évi kiváltságlevél elvének gyakorlati alkalmazását és mint a pozsonyi városjog átvételének megnyilvánulását.

A sz. kir. városokban a polgárság mint testület tulajdonjogát bizonyította, hogy a városi ingatlanokat az előjáróság előtt kellett eladni, az adásvételről a város hatósága állította ki az oklevelet.³⁷ A mezővárosokban ugyan a lakosság nem volt a mezőváros földjének birtokában, mégis vannak nyomok arra, hogy volt beleszólása az ingatlanok átruházásába. Az átmeneti formát Pécsvaradon találjuk meg, ahol 1344-ben egy felsővárosi üres telket az apát „habito unanimi consilio et pari tractatu nostro unacum hospitibus eiusdem civitatis Waradiensis” adta el.³⁸ Az idézett mondat élesen világít rá a tényekre. A megüresedett telek nem lett a mezőváros tulajdona, hanem a földesúré, de elidegenítésébe a mezőváros mégis beleszóllhatott. A kifejtett formát az a szombathelyi XV. század eleji oklevél képviseli, amelyet a városi hatóság állított ki egy teleknek végrendeleti úton történt átruházásáról.³⁹ Hasonlóan kellett történnie Modorban is, ha hihetünk Stibor 1404. évi oklevelének, amely szerint idegen csak akkor vehetett a városban házat, ha ott is akart lakni és az idegen örökösök nélküli halála esetén a házat modorinak kellett eladni.⁴⁰ Ez sem történhetett másként, mint hogy az átruházások a városi hatóság előtt történtek. Talán ennek a nyoma az a késői, XVI. századi feljegyzés, hogy Bazinban a plébános állítja ki a városi okleveleket.⁴¹

Két tényező magyarázza meg a mezővárosi lakosságnak a mezőváros földjével kapcsolatos joggyakorlatát, akár a földesúrral együtt, akár nélküle történt. Az egyik a városjogok átvétele volt, s ez nemcsak Modorban történt így. Galgóc esetében maga a földesúr engedélyezte, hogy a szőlőket a nagyszombati jog szerint birtokolják.⁴² Jellemző, hogy a nagyszombati jog csupán a szőlőkre vonatkozott,

³² „Item cives de Tyrna et de aliis civitatibus vineas in territorio dicte ville habentes. . .”

³³ Wenzel G.: Stibor vajda. Életrajzi tanulmány. (Ért. a törttud. köréből IV.) Bp. 1874. 48.

³⁴ Uo. 124. „. . . omnes, qui vineas ipsorum vendere volunt, tam extranei quam ibi habitantes nullam potestatem habeant vendendi ipsas vineas, nisi prius uno mense et medio in publico iudicio in dicto oppido Modra coram iudice et iuratis personaliter venientes ipsas vineas publicabunt seu publice proclamari faciant, prout consuetum est fieri circa talia, ut si aliquis inibi commorantium seu habitantium easdem vineas emere vellent seu comparare. . .”

³⁵ Bártfa város lt.

³⁶ Dl. 6173. „. . . si qui. . . in facto possessionum et hereditatum domorum videlicet et vinearum de ipsorum iudicatu non contentarentur, tunc ad iudicium civium nostrorum Poseniensium recurratur et causa devolvatur.”

³⁷ Fügedi E.: Középkori magyar városprivilegiumok. Tanulmányok Budapest múltjából XIV. 50—51.

³⁸ AO IV. 410.

³⁹ Zsigmond-kori oklevéltár II. 486. sz.

⁴⁰ Wenzel: i. m. „Ceterum quicumque extranei aliquas domos in dicto oppido nostro Modor habent et in eisdem personaliter non commorantur, dum et quando tales sine heredibus morientur, domus eorundem nulli extraneorum, nisi ibi Modre commorantibus et habitantibus vendi debeant.”

⁴¹ U. et C. 52:25.

⁴² Dl. 5389.

a városi telkekre már nem. A másik tényező az átalányban fizetett járadék, amely logikusan beleszólást kellett biztosítson a mezővárosi földek birtoklásába. Mindennek ellenére nem árt hangsúlyozni, hogy a mezővárosi lakosság és a polgárság mint testület nem áll azonos szinten, mert a mezővárosok földje nem volt a lakosság tulajdonában, csupán a birtoklás módját szabta meg az átvett városjog.

A mezővárosi privilégiumok alig mondanak valamit a földesúri járadékról. A XIV. századi magyar faluban ez a census-munera és robot formájában jelentkezett s az első kettőt jobbágytelkenként, a harmadikat közösen kellett a falunak teljesítenie. A mezővárosok ebből a szempontból kivételek voltak, mert földesúri szolgáltatásaikat általában egy összegben szabták meg, függetlenül attól, hogy hány jobbágytelek volt bennük. Az első adat a modori privilégiumból való, ahol a király 14 marka dénár és 7 hordó bor beszolgáltatását rendelte el. Szabó Istvának az a megállapítása, hogy ez a mezővárosok egyik legnagyobb gazdasági előnye volt, ma is teljesen érvényes,⁴³ bár sajnos nem tudjuk, hogy az ilyen általános összeget hogyan osztották el a lakosok egymás között.

A mezővárosok gazdasági kiváltságairól tulajdonképpen csak nagyon töredékes ismereteink vannak, mégis kirajzolódik néhány igen jellemző vonás belőlük. A mezőváros — lett légyen az egy uradalom központja vagy egy bortermelesen gazdaságilag jelentőssé vált falu — gazdasági szempontból város kell legyen, városi funkciókat kell kisebb körön belül ellátnia, de úgy, hogy ezáltal a földesurat sem hatalmában, sem birtokjogában ne korlátozza. A piac jövedelme ugyanúgy a földesurat illeti, mint ahogy övé marad a mezőváros földje is. A formák azonban városiak. A paraszti birtoklás formái városjogokból vétetnek át, a járadékot egy összegben kell leróni. Az egy összeg legtöbbször pénz, s ez is a földesúr számára előnyös, mert nem kell terményt behajtania, tárolnia és értékesítésével vesződnie. A mezőváros legyen prosperáló gazdasági központja uradalmának, ilyen értelemben legyen város, de maradjon hatalma alatt.

6. §. A mezővárosokról rajzolt képet még élesebbre állíthatjuk, ha jogi kiváltságait vesszük szemügyre. A városprivilégiumok tárgyalása során rámutattunk arra, hogy a városok alkotmánya és a hospeseknek adott kiváltságok között az a lényeges különbség, hogy a városi bíró minden ügyben illetékes volt, míg a hospesek bírója csak az ún. kisebb ügyekben. Ezzel együtt járt, hogy a bírót (mindkét esetben) választották.

A mezővárosi privilégiumok az első tekintetre nem tartalmaznak ilyen világos rendelkezést. Csetnek és Pelsőc esetében a király Korpona jogát adományozta a két mezővárosnak, amiből a szabad bíróválasztás és a teljes illetékesség következett volna, de az oklevél a korponai joghoz magyarozatként fűzi hozzá, hogy minden pert, polgárit és bűnügyit és a külön is felsorolt nagyobb ügyeket „a közönségen belül kell elintézni”.⁴⁴ A fogalmazás gondosan kerüli a bíró megnevezését, s így tulajdonképpen nem lehet megállapítani, hogy kinek kell valamennyi perben ítéletet hozni.

A három évvel később (1330) kibocsátott nyírbátori oklevél gondolatmenete már világosabb. Az első részben a király felmenti a lakosokat a királyi bíró hatásköre alól, a harmadikban pedig elrendeli, hogy a földesurak „quibuslibet in articulis semper iustitiae complementum exhibere et impendere... teneantur” és

⁴³ Szabó I.: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp. 1948.

⁴⁴ Fejér, CD VIII/3. 265. „Breviter hoc expresse, quod omnes causae criminales et civiles, praesertim furti, sanguinis effusionis, homicidii et latrocinii mediante iudicio hospitem villarum praedicatum in medio eorundem per quoslibet suscitatae aut perpetratae absque omnimoda exceptione sopiantur.”

végül a földesuraknak pallosjogot ad.⁴⁵ A királyi ispán minden alattvaló felett ítélkezhetett a megye területén. Ha tehát a lakosokat felmentették az ő hatásköre alól, akkor mást kellett megbízni az igazságszolgáltatással — ez a más pedig a földesúr, aki éppen ezért pallosjogot kap.

Mintha a század végén már más elgondolás lett volna uralkodó. Debrecen 1361. évi királyi kiváltságlevelében kifejezetten a bírót említi, az uralkodó és a bíró minden ügyben illetékes. Az egyetlen gyanús momentum, hogy a bírót és az esküdteket a király nem mint „választottakat” (electi) említi, hanem mint kijelölendőket (constituendi).⁴⁶ Valószínűleg erre utal Zsigmond 1405. évi nagy kiváltságlevele Debrecen részére, amikor a sz. kir. városi rangra emelt telepnek budai jogot adományozott és hozzátette, hogy a bírót és esküdteket a communitas választja „anélkül, hogy megerősítés végett bárkinek is be kell mutatnia őket”.⁴⁷ A budai jog, ill. a pesti kiváltságlevél eziránt nem hagyott kétséget,⁴⁸ ha tehát a király ezt külön kiemelőnek tartotta, akkor szinte biztosnak kell tartanunk, hogy 1361 után a debreceniek által választott bírót a földesúrnak be kellett mutatni, vagy valamilyen más módon biztosítottak a földesúrnak beleszólást a „kijelölés”-be.

Modor 1360-i kiváltságlevele a legvilágosabb. A bíró itt „közös választással” kerül tisztségébe, és minden ügyben ítélkezhet „az officialissal együtt”.⁴⁹ Ezt a rendelkezést olvasva már nem maradhat kétségünk, hogy a városjog adományozás ellenére, sőt a sz. kir. városoknak fellebbviteli fórummá való kijelölése ellenére sem volt az uralkodó szándékában a mezővárosoknak a sz. kir. városok teljes bíráskodási önállóságát biztosítani. Bán esete bizonyítja, hogy itt nem tévedéssel állunk szemben, hanem határozott megfontolással. A király olyan parancsot intézett az uradalmat igazgató ugróci várnagyhoz, hogy engedje meg a bániaknak, hogy pereiket a tárnokmester elé vigyék, mert Bánt az uradalomtól elválasztotta és a „többi sz. kir. város közé sorolta”.⁵⁰ Ha tehát a király fenntartotta az officialis igazságszolgáltatási joghatóságát (mint Modor esetében) vagy a földesuraknak adott pallosjogot (mint Nyírbátor esetében), akkor határozott politikát követett: nem adta meg a mezővárosoknak a sz. kir. városokat megillető teljes bírói hatalmat.

A földesuraktól még kevésbé lehetett elvárni, hogy uradalmuk központját igazságszolgáltatás tekintetében teljesen kiengedjék a kezükből. Szombathely 1407-ben földesurától, a győri püspöktől kiváltságlevelet kapott. Ebben azt találjuk, hogy a választott bíró és esküdtek minden ügyben illetékesek kivéve az emberölés, lopás és latorság esetét.⁵¹ Ebben a három esetben továbbra is a várnaggyal együtt kellett törvényt látniok. Kiegészítésként az oklevél megjegyzi, hogy az elfogott bűnöst ezekben az esetekben is a szombathelyi bíró börtönében kell

⁴⁵ Fejér, CD. VIII/3. 406.

⁴⁶ Szűcs I.: I. m. I. 56.

⁴⁷ Zsk. O. II. 3767. sz.

⁴⁸ A királynak történő bemutatás természetesen a budai megválasztott bíróra vonatkozólag is fennállt.

⁴⁹ Dl. 6173. „... qui (ti. villicus) omnes causas inter ipsos emergentes unacum officiali ipsorum ibidem iudicabunt.”

⁵⁰ „villam nostram Baan vocatam... in numerum aliarum liberarum civitatum nostratum regalium aggregavimus.” Levéltári Közlemények, 14/1936. 231.

⁵¹ Schoenwisner: i. h. „Praeterea volumus et ordinavimus, ut amodo in antea castellani nostri praesentes et futuri ac etiam successorum nostrorum in medio eorum pluribus in causis iudicare non valeant neque possint, nisi quam in tribus articulis, puta homicidio, furto et latrocinio...”

tartani,⁵² A két rendelkezésből úgy tűnik, hogy a szombathelyiek már 1407 előtt maguk választhatták bírójukat és esküdtjeiket, de csak a kisebb ügyekben ítélkezettek, talán még ezekben is a várnagy volt a tényleges végrehajtó hatalom.

Mintha a magánjogi perekben a mezővárosi lakosság helyzete mindennek pontosan az ellentéte lenne. Már az első mezővárosi „privilegium”, az 1327-ben Csetnek és Pelsőc részére kibocsátott királyi oklevél is úgy intézkedett, hogy a két falu „mindazon kiváltságnak és előjognak örvendjen, mint amelyet korponai vendégeink élveznek”.⁵³ Szécsénynek 1334-ben, Rimaszombatnak 1334-ben a király azt a kiváltságot és előjogot adta, amelyet a budai vendégek élveznek a város alapításától fogva.⁵⁴ Mindhárom esetben a „libertas”, ill. a „libertatis prerogativa” kifejezések fordulnak elő. Másutt már rámutattunk arra, hogy a „libertas civium Albensium” kifejezés alatt nem fehérvári jogot kell érteni abban az értelemben, ahogyan pl. magdeburgi jogról beszélünk, hanem Fehérvár kiváltságait.⁵⁵ Azt is sikerült bizonyítani, hogy a „libertas” más esetben is kiváltságot jelent,⁵⁶ s hogy akár Fehérvárról, akár Budáról vagy Korponáról van szó, a kérdéses kiváltságok adományozása még nem jelentette a városjog átvételét. A XIV. századi mezővárosi kiváltságlevelekben a kancellária ugyanezeket a kifejezéseket használja, de más értelemben. Fehérvár, Buda vagy Korpona „kiváltsága” ui. keret volt, amelyet a polgárságnak kellett tartalommal kitölteni. A fehérvári latinok a XIII. században nem töltötték ki a keretet határozott városjoggal, nem is lett Fehérvárból fellebbviteli fórum. A korponai és budai németek azonban német városjoggal (elsősorban magdeburgival) töltötték ki a keretet. Ha tehát egy helység a XIV. században megkapta Buda „kiváltságát”, akkor a kerettel együtt a tartalmat is, azaz a budai városjogot is átvette. Nehezebb a „libertas” új jelentésének kezdeti időpontját meghatározni. Azt sajnos nem dönthetjük el, hogy Csetnek és Pelsőc 1327-i privilegiuma milyen értelemben használja a kifejezést. Biztos ma is csak annyi, hogy a változásnak 1331, ill. 1358 között kellett végbemennie. A Bars részére 1331-ben kiadott kiváltságlevél még nem említi Buda jogát, csupán kilátásba helyezi, hogy Bars „a többi sz. kir. város” kiváltságával élhet,⁵⁷ de 1358-ban Bars már biztosan budai joggal élt.⁵⁸ Zsolna 1369-ben meginduló jogváltása bizonyosan nagy szerepet játszott ebben a folyamatban,⁵⁹ amelynek befejezője az 1405: XII. törvénycikk. Eszerint a városok és mezővárosok azokhoz a városokhoz fellebbezhetnek, amelyeknek „kiváltságát” kapták meg. A szóhasználat még min-

⁵² Uo. „... quod praedicti castellani... antefatos cives nostros vel quempiam eorum pro nullis ipsorum excessibus seu criminibus, praeterquam praemissis homicidii, furti et latrocinii reatibus captivare aut castro nostro conservare valeant, sed pro omnibus aliis levibus et communibus eorum criminibus seu excessibus captivitati apud iudicem ipsius civitatis nostrae in vinculis debeant conservari.”

⁵³ Fejér, CD VIII/3. 265. „quod duae villae Pilisych et Csetnik vocatae in comitatu Gömör in his omnibus et singulis libertatibus seu libertatum praerogativis quibus hospites nostri de Korpona gratulantur amodo in posterum cum suis hospitibus perpetuo gaudent et fruuntur.”

⁵⁴ Szécsény és Rimaszombat: „cuidam... possessioni... Zechen nominate in comitatu Neogradiensis... libertatem seu libertatis prerogativam cum qua vel quibus cives seu hospites nostri de Buda ab initio foundationis locuntur perfruentes...” — Gyöngyös: „possessionem Gungus dictam privilegio ac immunitatis praerogativa memoratae civitatis nostrae Budensis decorare cupientes ipsam libertatem cum qua et cives Budenses perfruuntur... duximus concedendam.”

⁵⁵ Fügedi: Városprivilegiumok, i. h. 65–66.

⁵⁶ Uo. 66.

⁵⁷ AO II. 527.

⁵⁸ AO VII. 403.

⁵⁹ Fügedi: Városprivilegiumok 69.

dig a „libertas” adományozását említi, de ezt már összekapcsolja a fellebbvitellel. Az ugyanebben az évben kelt debreceni kiváltságlevelével megfelelően jelölte meg fellebbviteli fórumként Budát vagy a tárnokmestert, s tudjuk, hogy Debrecen valóban budai joggal élt.⁶⁰ Más eseteket is ismerünk ugyanebből az esztendőből.⁶¹ A XIV. század folyamán Buda és Korpona jogának adományozásával három-három, Eperjes és Sopron jogának adományozásával egy-egy alkalommal találkozzunk.⁶² Különös helyzetet foglalt el Modor, amely „kisebb” magánjogi ügyekben Nagyszombathoz, a birtokjoggal kapcsolatosakban pedig Pozsonyhoz fordulhatott és mindkettő fellebbviteli törvényszék volt.⁶³

A városjogok átruházása — különösen, ha figyelembe vesszük a kancellária által használt „kiváltság” kifejezést — nehezen érthető, hiszen fentebb láttuk, hogy éppen azokat a kiváltságokat tagadta meg a király, ill. a földesúr, amelyek a városokat jellemezték. Akár a bíró megválasztás utáni bemutatásával, akár a földesúri officális hatalmának meghagyásával, ill. a nagyobb ügyekben való illetékességének fenntartásával találkozunk is, mindenképpen azzal a jelenséggel állunk szemben, hogy a mezőváros nem kapta meg a városi igazságszolgáltatás teljességét. A városjogok adományozása tehát más célt követett, és pedig azt, hogy a magánjogi perekben és főképpen a kereskedelmi és más gazdasági ügyekben a kérdéses városjog érvényesüljön. A földesúr — hiszen a királyi privilégiumok mögött is ő állt — a jogi kiváltságok terén kétkulacos volt. Egyrészt megakadályozta, hogy a mezőváros teljesen kicsússzék keze közül az igazságszolgáltatás terén; másrészt a polgárság bonyolult (és a földesúr számára talán kissé érthetetlen) magánjogi kérdéseiben a legnagyobb fokú szabadságot biztosította. Magatartásával egy csapásra két legyet ütött: megtartotta hatalmát, jobbágyai számára pedig a legjobb szakértőket biztosította olyan kérdésekben, amelyekhez officálisai nem értettek. Így érthető, hogy pl. a szőlők birtoklásának kérdésében a földesúr, Kont Miklós engedte meg Galgócon a nagyszombati jog alkalmazását.⁶⁴

A mezővárosi lakosság szempontjából tekintve a városjog igen nagy előnyt jelentett. Elsősorban biztonságot a gazdasági életben, ill. a gazdasági tevékenység során felmerülő perekben. Ezen túlmenően kapcsolatot a városokkal és magánjogi kérdésekben a városi jogrendszer érvényesülésének, a polgári életmódnak lehetőségét. Sajnos források hiányában nem adhatunk választ arra a kérdésre, volt-e beleszólása a mezővárosi lakosságnak a városjog kiválasztásába.

Összefoglalva a mezővárosi kiváltságlevelek vizsgálatát azt kell mondanunk, hogy a mezőváros létrejött a földesúrnak volt köszönhető. Ő szerezte meg a vásárjogot, a kiváltságlevelek egy részét is az ő érdekében és kérésére adta ki a király. A birtokos szándéka a privilégiumokból egészen világosan kifejezésre jut akár a gazdasági, akár a jogi kiváltságokat nézzük. Uradalmán belül egy városhoz hasonló telepet akart létrehozni, amelynek feladata a városi funkciók ellátása volt:

⁶⁰ Iványi B.: Debrecen és a budai jog. Debrecen 1924. 19—35.

⁶¹ Debrecenhez hasonló kiváltságot kapott az 1405. évi decretumra hivatkozva Somorja (Zsk. O. II. 3792. sz.), amelynek Pozsony lett a fellebbviteli fóruma. A Bihar megyei Rév mezőváros ugyancsak városi kiváltságlevelet kapott a királytól budai joggal (uo. II. 3921).

⁶² Szécsény, Rimaszombat és Gyöngyös a budai, Pelsőc, Csetnek és Turócszentmárton korponai, Hanusfalva eperjesi, Kőszeg a soproni jogot kapta meg.

⁶³ Dl. 6173 „si qui vero de . . . iudicio in facto rerum debitorum (!) et aliarum minutarum causerum per ipsos lata (!) non contentaretur, tunc iudici civitatis nostre Tyrnaviensis requiratur; si autem in facto possessionum et hereditatum, domorum videlicet et vinearum de . . . iudicatu non contentaretur, tunc ad iudicium civium nostrorum Poseniensium recurratur et causa devolvatur.”

⁶⁴ Dl. 5389.

azaz kereskedelmi és kézműves központnak kellett lennie. De mi sem állt távolabb tőle, mint hogy valóságos várost hozzon létre jogi tekintetben. Akárki volt is a földesúr, a király, egy prelátus vagy főúr, mindnyájan egyetértettek abban, hogy a legfőbb hatalmi eszközök egyikét, az igazságszolgáltatást ne adják át jobbágyaiknak. A városi jellegből fakadó bevételeket is a maga számára tartotta meg a mezőváros ura. Szécsényi Tamás és a Kanizsaiak kivételével (mindketten megengedhették maguknak) egyik sem gondolt arra, hogy oppidumát falakkal erősítse meg, mert ezzel szabályos város keletkezett volna uradalmán belül. Magánjogi és kereskedelmi jogi szempontból azonban nem emelt kifogást valódi városjog alkalmazásával szemben, sőt ezt bizonyos mértékben elő is mozdította, lehetővé tette a mezőváros és a sz. kir. városok közötti igazságszolgáltatási kapcsolatot.

A mérleget az elmondottak után úgy vonhatjuk meg, hogy a mezővárosok a XIV. században olyan telepék voltak, amelyek gazdasági, igazgatási és korlátozott mértékben jogi szempontból városi funkciókat teljesítettek, de egyik szempontból sem érték el a valódi városokat. Önálló kategóriák maradtak a falvak és a városok között. Ennek ellenére valóban a „parasztság nagy tömegeit emelték ki és vitték a városi élet felé”.⁶⁵

7. §. A mezővárosok fejlődésének ebből a korai szakaszából csak igen kevés és töredékes adat áll rendelkezésünkre a lakosság vagyoni és társadalmi megoszlására vonatkozólag, de a meglévő adatok meglehetősen nagyfokú differenciáltságra utalnak. A kórházak alapítása is erre utal.⁶⁶ A vagyonosak gazdagabbak voltak mint a falvakban, a szegények még szegényebbek, Természetesen a gazdagok találtak meg a kapcsolatot a városokkal. Egyetlen példaként a pécsváradi Gergely „comes”-t említhetjük meg. Egy bizonyos „nagy” Kelemen fiaként látta meg a napvilágot, Pécsváradon és környékén sorra vásárolt malmot, földet és szőlőt, a mezőváros bírāja lett és bizonyára leggazdagabb embere.⁶⁷ Ilyen nagy vagyonnal és — minden jel szerint — nagy ambíciókkal rendelkező férfi nem maradhatott meg mindörökre a mezővárosban, s ha a sz. kir. városok újpolgárainak névsorát átnézzük, elsősorban a közeli mezővárosokból képzett családnevekkel találkozunk.⁶⁸ Ha a vagyonszerzés sikerült, akkor Gergely comes és a hozzá hasonlók városba költöztek be.

Érdekes módon nem egyedül a gazdasági tevékenység révén lettek mezővárosi lakosokból városi polgárok, hanem a kulturális tevékenység, az egyházi pálya segítségével is. A mezővárosokban nyilván inkább volt iskola mint falun és talán jobb iskolák is voltak. S amit az újpolgárok névsorával kapcsolatban megállapítottunk, az áll a káptalanok fennmaradt névsoraira is, a javadalmasok tekintélyes része mezővárosi származású volt.⁶⁹

A sz. kir. városi polgárjog megszerzése és a kanonoki stallum személyi kapcsolatok alapján jött létre, a városjog átvétele intézményesített városi kapcsolatot jelentett. A XIV. századi magyarországi latinság ezt akarta kifejezni azzal, hogy a mezővárosi lakosokat sokszor nevezte cives-nek, a mezővárost magát pedig civitas-nak.

⁶⁵ Mályusz: i. h. (8. jegyz.) 186.

⁶⁶ Fügedi, Századok 1972. 91—92.

⁶⁷ AO IV. 649, V. 117, 222, 260, 267, 360, 560.

⁶⁸ Kassa polgárkönyvében pl.

⁶⁹ Vö. a győri és veszprémi káptalan fennmaradt számadáskönyvének névsorát.

FÜGGELÉK

Debrecen

Debrecen falu Bihar és Szabolcs megye határán egy kis vízfolyás mellett feküdt, a mezőváros közepén még a középkor végén is egy kis Paptó nevű tavat találunk. A település környékén kis- és középbirtokos nemesek éltek, ezt a környéket nyugatról a Gyóvad, keletről a Gutkeled és Ákos nem birtokai zárták le.⁷⁰

A kis település forgalmi helyzete egészen kiváló volt. A két nagy kereskedelmi központot, Kassát és Váradot összekötő útvonalból a Paptó körül Nyírbátor és Mátészalka felé ágazott ki egy út. Ugyancsak a tó mellett keresztezte ezt a nagy útvonalat egy nem kevésbé fontos másik kereskedelmi út, amely Szalacsot kötötte össze a poroszlói révvel és azon keresztül Egerrel. A Paptó mellett ilyen módon szabályos útcsomópont alakult ki.⁷¹

A magát Debrecenről nevező kis- vagy legfeljebb középbirtokos nemes család⁷² Debrecen körül rövid idő alatt nagy uradalmat szervezett, amely a család kihaltakor 27 falut és egy sor elhagyott pusztát ölelt fel.⁷³ A forrásokból sajnos nem mindig állatítható meg, hogy ez vagy az a falu hogyan és mikor került a Debreceniek birtokába. Biztos, hogy Macsot 1285-ben a család első kiemelkedő tagja, Rafain „bán” kapta királyi adományként,⁷⁴ négy másik falut (Gáborján, Keresztúr, Szentpéterszegi és Boldogasszonyfa), köztük Debrecen egyik közvetlen szomszédját Rafain megvette.⁷⁵ Rafain unokaöccse, I. Károly későbbi nádora, Dózsa újabb királyi adományokat szerzett (Máta és Elep 1307),⁷⁶ s birtokait elkobzás (Haláp és Csalános)⁷⁷ és vétel (Zám)⁷⁸ útján is növelte. Hatházról csak azt tudjuk, hogy 1351 előtt királyi adományként került a Debreceniek kezére.⁷⁹ A 27 faluból tehát csak 11 minősíthető biztosan későbbi szerzeménynek, de valószínűtlen, hogy a fennmaradó 16 falu már a XIII. század végén a családé lett volna. A további részleteket elhagyva megállapítható, hogy két nemzedéken belül nagykiterjedésű uradalom jött létre, amely Gáborján és a hozzátartozó két falu kivételével Debrecen körül terült el. Debrecenen kívül még öt vámhelyet ismerünk a XV. század elején,⁸⁰ közülük azonban egy sem érte el Debrecen jelentőségét, mert mind az öt csupán egyirányú útvonalon feküdt és nem útcsomópont.

Ismeretlen időpontban, de minden jel szerint 1299 előtt, amikor Rafain kereskedőit először említik,⁸¹ a család Debrecennek vásárjogot is szerzett.⁸² A település fekvése ebből a szempontból is igen szerencsés volt, mert a legközelebbi nagy vásárokat Várad külvárosában, Biharban és Szalacson találjuk (1374).⁸³

⁷⁰ *Jakó*: i. m. 78–79, *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1901. II. 91–94.

⁷¹ *Győrffy*: i. h. térképmelléklet.

⁷² *Komáromy A.*: Dózsa nádor és a Debreczeni család. Turul 9/1891. 1–9, 64, 78.

⁷³ *Zichy O.* VI. 146, 318, 370.

⁷⁴ *Győrffy*: i. m. 640.

⁷⁵ Héderváry O. I. 127., *Zichy O.* I. 128–129.

⁷⁶ AO II. 354, *Fejér*. CD VIII/1. 320.

⁷⁷ AO II. 23, *Jakó*: i. m. 320.

⁷⁸ *Zichy O.* I. 88.

⁷⁹ *Zichy O.* I. 45.

⁸⁰ Csalános, Böszörmény, Szoboszló és Téglás. *Zichy O.* VI. 146.

⁸¹ *Győrffy*: i. m. I. 611.

⁸² Uo.

⁸³ *Zichy O.* III. 491.

Debreceni Dózsa nádori méltósága következtében debreceni székhelyén ítéleteket hozott és több megye gyűlését hívta össze oda.⁸⁴ Rezidenciájához a XIV. században egy királyi sólerakodóhely is csatlakozott,⁸⁵ amely egyrészt a közvetlen környéket látta el sóval, másrészt Poroszló felé továbbította a szalacsi sót.

Debrecen alaprajza ugyanezt a fejlődést tükrözi vissza. Az utcsomópont körül, de a későbbi mezőváros határain belül négy falu állt: Debrecen, Szentlászló, Torna és Szentmihály. Valószínűleg Debrecen volt közülük a legkisebb, mert nem volt egyházas hely. A vásártér a falvak között a Paptónál állt, észak felől óriási új templom (50 méter hosszú és 18 méter széles épület volt!), Debrecen plébániája,⁸⁶ kelet felől a földesúri kuria határolta.⁸⁷ Ezáltal létrejött egy olyan központ, amely egyik faluhoz sem tartozott, hanem közöttük feküdt. A domonkosok sikertelen foglalási kísérlete után 1322-ben a földesúri kuriával átellenben épült fel a ferences kolostor.⁸⁸ A sókamara is nagyobb épület volt,⁸⁹ de helyét nem tudjuk meghatározni. A négy falu között fekvő üres területet új telepésekkel töltötték ki, ezek részben talán magából az uradalomból valók voltak, mert a falvak igen gyorsan elnéptelenedtek.⁹⁰

Debrecen első kiváltságlevelét I. Lajostól kapta 1361-ben, ennek értelmében a bíró (iudex) és az esküdtek (iurati) minden ügyben illetékesek voltak. A sz. kir. városok jogállásának megfelelően a debrecenieket (cives et hospites) sem lehetett másutt társaik által elkövetett bűntett miatt elfogni, ill. javaikat lefoglalni.⁹¹ De már 1332-ben „iudicibus (!), iuratis, hospitibus et mercatoribus de Debrecen” fordul elő.⁹² 1395-ben a bíró és esküdtek a földesúrral együtt adták ki az első céhlevelet.⁹³ A Debreceni család kihalása után a mezőváros a koronára háramlott. 1405-ben Zsigmond új kiváltságlevelét adott Debrecennek, amelyben a város erődítményei megépítését elősegítendő szabad bíróválasztást, a budai jog használatát engedélyezte „civitas Debrechen” számára.⁹⁴

Ezzel elvileg megnyílt az út a mezőváros előtt a sz. kir. státushoz vezető, de Zsigmond hamarosan elajándékozta Debrecent, s ezzel a felfelé emelkedés útját is elzárta.

Ny í r b á t o r

Bátor birtokot Kun László 1279-ben adományozta a Gutkeled nemzetség tagjainak.⁹⁵ A nemzetség ezen a vidéken már ekkoriban ismert volt, a nemzetség különböző ágainak monostorai már a tatárjárás előtt megtalálhatók. A nemzeti osztály alkalmával Bátor annak az ágnek a kezére került, amely magát Bátorról nevezte.⁹⁶ Az osztály nem volt sikeres, további negyedszázad telt el, amíg az

⁸⁴ Györffy: i. m. I. 611.

⁸⁵ Zichy O. IV. 387.

⁸⁶ Balogh I.: Debrecen. Bp. 1958. 10, 17—18, Györffy: i. m. I. 640.

⁸⁷ Balogh: i. m. 13.

⁸⁸ Fügedi, Századok 1972. 78—79.

⁸⁹ Fejér, CD X/5. 79.

⁹⁰ Balogh I.: Adatok az Alföld régészetéhez. Archeológiai Értesítő, 80/1953. 141—150.

⁹¹ Szücs I.: i. m. I. 56.

⁹² Györffy: i. m. I. 640.

⁹³ Szücs I.: i. m. I. 58.

⁹⁴ Zsk. O. II. 3767. sz.

⁹⁵ Maksay: i. m. 113., ÁÜO. IV. 177.

⁹⁶ Karácsonyi: i. m. II. 24—32.

új felosztás véglegessé vált,⁹⁷ s amikor az így kialakult uradalmat 1354-ben részletesen leírták, Bátor már „*possessio principalis et capitalis*” volt, amelyhez további 11 falu és 12 kisebb birtok tartozott.⁹⁸ Nem mindegyik birtok volt a nemzetség öröklött birtoka, egy részüket vétel útján szerezték meg (Pocs 1321, Ecsed 1322-29, Fábíánháza, Tereme 1341 előtt).⁹⁹ Ecseden a Báthoryak 1334-1354 között várat építettek, de a legnagyobb település változatlanul Bátor maradt. 1354-ben hét utcáját említik (öt közülük vicus vagy platea, kettő viculus megjelöléssel), a picatéren 18 mézsárszék állt, megtalálható volt benne a plébániatemplom és az uraság kuriája is.¹⁰⁰

Maksay bizonyította be, hogy Bátor gyors fellendülését földrajzi helyzetének köszönhette. Az Erdélyből s Szamos völgyében nyugat felé vezető utaknak meg kellett kerülniök az Ecsedi lápot, s Bátorban találkoztak újra össze, hogy innen egy útvonalként Debrecen ill. a rakamazi Tisza révhez vezessenek.¹⁰¹ A piacviszonyok is kedvezőek voltak, a legközelebbi vásáros helyek az Ecsedi láp mögött feküdtek, csak a kállói volt viszonylag közelben.¹⁰² Erdélyből a kereskedők ökröket, a szalacsi polgárok sőt hoztak Bátorra.¹⁰³

A középkori alaprajzot ugyan ma még nem tudjuk rekonstruálni, de a plébániatemplom és a földesúri kuria helye megállapítható és úgy látszik, hogy a tölcésalakú piactéren álltak. Nincs kizárva, hogy a minorita kolostor felépítésekor (1480-84) nagyobb változások következtek be a település elrendezésében.¹⁰⁴

A vásárprivilegiumot és a mezővárosi kiváltságlevelet I. Károly adta a Báthoryaknak. Utóbbiban felmentette a bátoriakat a királyi bíró hatásköre alól és a földesurakat pallosjoggal ruházta fel.¹⁰⁵

Galgóc

A későközépkori mezőváros a Vág folyónak egy fontos átkelőhelye mellett feküdt, amely Nyitrát Nagyszombattal, ill. Pozsonnyal és Trencsénnel kötötte össze. A XII-XIII. században itt egy Galgócnak nevezett jelentős királyi vár állt, amely okleveles emlékeinkben már 1113-ban szerepel (*castellani Golgocienses*),¹⁰⁶ a rév pedig 1270-ben.¹⁰⁷ A rév azonban biztosan sokkal régebbi, miután jövedelmének tizede a nyitrai püspököt illette. A vár 1274 és 1294 között elpusztult.¹⁰⁸

A XIV. század első évtizedeiben Galgóc az Aba nemzetség birtoka volt, az ág tagjai Csák Máténak voltak hívei, ők vetették meg a későbbi uradalom alapjait is, amikor „*villa Golgoch*” közvetlen szomszédságában három falut szereztek meg (Újlak 1261, Udvarnok és Dics 1349 előtt).¹⁰⁹ Az Abák hűtlensége miatt Csák Máté halála után a birtoktest a király kezébe került, aki 1349-ben adományozta el a

⁹⁷ A Nagykállói Kállay család levéltára. Bp. 1943. 1085. sz.

⁹⁸ AO VI. 160.

⁹⁹ Maksay: i. m. 132, 135, 220.

¹⁰⁰ Uo. 114.

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² Uo.

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ Entz G.—Szalontai B.: Nyírbátor, Bp.

¹⁰⁵ Fejér, CD VIII/3. 406.

¹⁰⁶ Fügedi E.: Nyitra megye betelepülése. Századok, 72/1938. 288.

¹⁰⁷ Pozsonyi kápt. lt. Capsa 13, fasc. 2, no. 5.

¹⁰⁸ AUO. X. 136.

¹⁰⁹ Apponyi O. I. 6., Fejér, CD V/1. 309.

Kont (Újlaki) családnak.¹¹⁰ 1353-ban a rév is a Kontok birtokába került.¹¹¹ Az új birtokosok újra felépítették a várat és részben királyi adományként, részben csere ill. vétel útján négy további falut szereztek meg (Zöldvár 1352, Jalsó 1353, Pásztó 1364, Tövis 1362),¹¹² egy további peres úton szereztek vissza (Kelecsény 1360).¹¹³ Telepítési tevékenységük még két falut hívott életre (Csened és Szentpéter, utóbbi újjátelepítés 1369 előtt),¹¹⁴ Galgóccal együtt ily módon 12 helységből álló uradalom alakult ki.

A régi Galgóc kis falu volt a vár alatt. 1349 és 1360 között az Újlakiak a falu mellé német vagy morva telepesek behívásával egy magyarul Új-Galgócnak, németül Freistadt-nak, szlovákul Fryštak-nak nevezett telepet hívtak életre és azt minden eszközzel fejleszteni igyekeztek. 1360-ban egy birtokot adtak a telepeseknek (Váracs),¹¹⁵ 1362-ben megszerezték a vásártartás jogát,¹¹⁶ ispotályt alapítottak¹¹⁷ és később egy ferences kolostort is.¹¹⁸ A XV. századi adatokból úgy látszik, hogy Új-Galgóc háromszor nagyobb gazdasági erővel rendelkezett mint Ó-Galgóc.¹¹⁹

A mezőváros topográfiáját V. Mencl tisztázta.¹²⁰ Az alaprajz a régi, szabálytalan elrendezésű falu mellett szabályos négyszögletes utcabeosztású nagy főtérről rendelkező települést mutat. Erődítése nem volt.

Új-Galgóc kiváltságlevele nem maradt fenn, de fennmaradt Kont Miklós nádornak 1365-ben Ó-Galgóc részre kibocsátott privilégiuma, amely a földesúri szolgáltatásokat szabályozta és a szőlőművelésre vonatkozólag a nagyszombati jog használatát engedélyezte.¹²¹ Egy 1400-ban kiállított oklevél szerint Új-Galgóc „civitas”-ban a belsőség „sessiones hostach”-ra volt felosztva, kőházak és mészárszékek voltak benne. Az ispotály jövedelme azonban továbbra is földekből, rétekből és erdőből, tehát a mezőgazdasági termelésből származott.¹²² A XV. században találkozunk Új-Galgóc bírójával és esküdtjeivel (iudex et iurati).¹²³

B á n

Bán már a XI. században jelentős hely volt a Nyitra folyó mellett ott, ahol a Csehországból Trencsénen és Nyitrán át Esztergomba vezető út a Nyitrán átkelt. Váráról tudunk s arról, hogy főesperességet neveztek el róla.¹²⁴ A XIII. század

¹¹⁰ AO V. 339.

¹¹¹ AO VI. 109.

¹¹² AO VI. 136, *Vágnér J.*: Adalékok a nyitrai székeskáptalan történetéhez, Nyitra 1896. 392, Dl. 39, 204.

¹¹³ Dl. 1809.

¹¹⁴ Apponyi O. I. 35, Dl. 5728.

¹¹⁵ Dl. 22429.

¹¹⁶ Dl. 5133.

¹¹⁷ *Fejér*, CD X/2. 845.

¹¹⁸ *Karácsonyi J.*: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. Bp. 1923. II. 52—53.

¹¹⁹ Dl. 45.

¹²⁰ *V. Mencl*: Stredoveka mesta na Slovensku. Bratislava 1938. 129—133.

¹²¹ Dl. 5389.

¹²² *Fejér*, CD X/2. 845.

¹²³ Pongrácz cs. lt. 4—22 (OL. Fényképgyűjtemény).

¹²⁴ *Fekete Nagy A.*: Trencsén megye (Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában IV.) Bp. 1941. 84—85, Cosmas II. cap. 48. „locus qui dicitur Banow iuxta castrum Trencin.”

végén már a távolabb, a hegyek között fekvő Ugróc vára volt az uradalom központja, amelyhez Bánon kívül még hét falu tartozott.¹²⁵ Az uradalom kialakulásáról forrásaink sajnos hallgatnak. A XIV. század elején Csák Máté halála után a király kezére került, 1389-ben az egész uradalmat Stibor kapta meg királyi adományként, de ekkor már 12 további falu tartozott hozzá.¹²⁶ Csak három esetben tudjuk megállapítani az uradalomhoz kerülés hozzávetőleges időpontját (Brezolup 1323 előtt, Benóc 1345 után, Timorác 1355 előtt)¹²⁷.

Bánról magáról csak azt tudjuk, hogy I. Lajos király a telepét a sz. kir. városok sorába kívánta emelni.¹²⁸ 1375-ben Bánt valóban „civitas regis”-nek nevezik.¹²⁹ Az 1389. évi adomány ezt a tervet meghiúsította.

Feltűnő, hogy Bán alaprajza szabályos elrendezést mutat, középen nagy négyszegletes főtérrel. Nem lehet megszabadulni attól a benyomástól, hogy a helység a XII-XIII. században a folyóhoz és a mellette lévő várkastélyhoz közelebb helyezkedett el, s hogy szabályos alaprajza későbbi tervszerű telepítés eredménye.

P é c s v á r a d

I. István 1015-ben alapította meg a Mecsek déli lejtőjén egyik legkorábbi apátságunkat, a pécsváradit és azt gazdagon megajándékozta birtokkal. Az apát 41 falu birtokosa volt, ezek közül azonban csak 23 volt Baranya megyében és csak 19 az apátság közvetlen közelében, a többiek — a későbbi adományokat is ideértve — a szomszédos Tolna megyében, sőt a Dunán túl feküdtek.¹³⁰

Az apátság és a közvetlen közelében fekvő falvak a kora középkorban jelentős Fehérvár—Pécs, ill. Óbuda—Pécs útvonal mentén helyezkedtek el. A távolság Pécs és Pécsvárad között mintegy 15 km. Az alapításkor az apátság vásártartási jogot is kapott, Pécsváradon hetenként kétszer (hétfőn és szerdán) tarthatott vásárt. A várszerűen kiépített apátság mellett fekvő települést Váraljának hívták és Péter apostol tiszteletére szentelt plébániája volt. Még 1258 előtt latinokat telepített az apát, akik telepüket Olaszfalunak és Új-Pécsnek nevezték és egy Szt. Miklós plébánai tplomot építettek.¹³¹

Az alaprajz hűen tükrözi az eseményeket. Váralját a másik két településtől egy a latinok által az apát ellen folytatott per alapján kifogástalanul el tudjuk választani; nem világos azonban, hogy miért volt Olaszfalunak és Új-Pécsnek külön neve. A XIV. században már az egész komplexumot civitas Waradiensisnek nevezik és a két részt néha civitas inferior, ill. superior megjelöléssel különböztették meg, ami megfelelt a terepviszonyoknak.¹³²

Bár a kiváltságlevél nem maradt fenn, mégis bizonyosra vehető, hogy a latinok bizonyos kiváltságokat élveztek. Ezt nemcsak az 1258. évi per bizonyítja, hanem az is, hogy a mezőváros ügyeiben az apát „habito unanimes consilio et pari tractatu unacum hospitibus eiusdem civitatis Waradiensis” döntött.¹³³

¹²⁵ *Fekete Nagy A.*: i. m. 81—82.

¹²⁶ *Wenzel*: i. m. 54.

¹²⁷ *Fekete Nagy A.*: i. m. 82, 97—98.

¹²⁸ *Levéltári Közlemények*, 14/1936. 231.

¹²⁹ *V. Mencl*: *Středověka města na Slovensku*. Bratislava. 1938. 131, 133.

¹³⁰ *Györffy*: i. m. I. 364.

¹³¹ *Uo.* I. 366.

¹³² *Uo.* I. 365.

¹³³ *AO.* VI. 410.

Pécsvárad gazdasági jelentősége nem a kézművesség vagy kereskedelem volt, hanem a bortermelés. Egy 1439-ből származó becslés szerint az apátnak a borból származó jövedelme (600 fl.) az összjövédelmnek (1400 fl.) majdnem a felét tette ki.¹³⁴

Siklós

Az 1222-26 között nádori méltóságot viselő Kán nembeli Gyula más adományok mellett a Siklós körül fekvő királyi uradalmat is megszerezte. Az uradalomhoz tartozó 49 falut csak a XV. század végi oklevelekből ismerjük, de kétségtelennek látszik, hogy valamennyi már kezdettől fogva az uradalom része volt, miután a család Gyula bukása után olyan tekintélyvesztességet szenvedett, hogy birtokait nem bővíthette.¹³⁵

Siklós földrajzi fekvése nem előnyös; sem útsomópontot, sem folyóátkelőhelyet nem találunk benne vagy mellette, mégis várat építettek fel Siklóson. El kell azonban ismerni, hogy nagyobb bortermelő vidék központja volt.¹³⁶

A falunak már 1294-ben volt vásártartási joga, egy Szombatszeg nevű részét 1344-ben, egy vallum-ot egy évvel később említenek.¹³⁷ A mezővárosban egy 1333-ban először előforduló ágostonos kanonoki rendház is állt.¹³⁸ Alaprajzát sajnos nem ismerjük.

Gyula

A Békés és Zaránd megye, egyben a váradi és az egri püspökség határát alkotó Fehér-Körös mellett egy közelebbről ismeretlen Gyula bencés kolostort alapított, s a helységet a monostorról Gyulamostorának nevezték.¹³⁹ A monostor és falu a Váradról Temesvárra vezető út folyóátkelője mellett feküdt. A bencés monostor ismeretlen okokból korán megszűnt, de a helység I. Károly uralma alatt és biztosan 1313 előtt uradalom központjává lett.¹⁴⁰ Forrásaink sajnos az uradalom kialakulásáról éppúgy hallgatnak, mint a központ fejlődéséről. Amikor az uradalmat 1387-ben Losonci László erdélyi vajda kapta királyi adományba, 43 faluból állt.¹⁴¹

Gyula mezővárost első alkalommal a pápai tizedjegyzékek említik, amikor papja 20 garast fizetett pápai adóként, s ez magas összeg.¹⁴² 1396-ban egy gyulai „civis” a környéken birtokot vásárolt, 1435-ből ismerjük Gyula pecsétjét, amelynek felirata „Sigillum civium de Giula Johannis de Maroth bani”.¹⁴³ Földesúri kuriát ugyan nem ismerünk, de a régészeti kutatások megállapították, hogy a XV. században kiépített vár öregtornya a XIV. században épült.¹⁴⁴

¹³⁴ Pannonhalmi Szent Benedek rend története XII/B. 26.

¹³⁵ *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1901. II. 282.

¹³⁶ *Dl.* 8087.

¹³⁷ *AO IV.* 435, 481.

¹³⁸ *Györffy*: i. m. 366.

¹³⁹ *Scherer F.*: Gyula város története, Gyula 1938. I. 89.

¹⁴⁰ I. Károly okleveleit 1313. június 19. és 22. között Gyuláról keltezte, ekkor az uradalomnak már kialakulniuk kellett lennie, vö. *Karácsonyi J.*: Békés vármegye története. Gyula 1896. 138.

¹⁴¹ *Scherer*: i. m. I. 44.

¹⁴² *Karácsonyi J.*: Békésvármegye története. II. 138.

¹⁴³ *Uo.* 139.

¹⁴⁴ *Scherer*: i. m. I. 47.

A helység alaprajzát nagy vonásokban a törökkori források és ásatások alapján sikerült rekonstruálni.¹⁴⁵ Az egész település egymás mellett fekvő szigeteken állt. A legkisebb szigeten találjuk a várat, vele szemben feküdt a mezőváros, de — amint azt a plébániatemplom bizonyítja — nem közvetlenül a vár melletti, hanem egy távolabb fekvő szigeten. A közbenső területet egy Újfalunak nevezett teleppel töltötték ki, amely már 1422-ben Gyula egyik utcájaként tűnik fel. Sajnos nem dönthető el, hogy a mezőváros tervszerű telepítés eredménye volt-e, mert a középkori utcahálózat a rendelkezésre álló adatok alapján nem állapítható meg.

B é k é s

A két Körös találkozásánál már a X. században fontos vár állt, amely a XI. században királyi megye székhelyévé vált.¹⁴⁶ A vár alatti falu igen korán, legkésőbb a XII. században már vásártartási joggal bírt.¹⁴⁷ A vár további sorsa ismeretlen, úgy látszik a XIII. században elpusztult; a falut a gyulai uradalomhoz csatolták. Ennek ellenére jelentős helység maradt, mert a XIV. században egész Békés megyében az egyetlen vásáros hely volt.¹⁴⁸ Miután a gyulai uradalom túlságosan nagy volt, Békés Gyula mellett az uradalom második központjává lett. A XV. század elején földesúri kuriát is építettek fel benne.¹⁴⁹ Az 1333-35 közötti pápai adójegyzék, amelyben a békési plébános a legmagasabb jövedelemmel (15 garas adó) szerepel, bizonyítja, hogy továbbra is jelentős hely volt.¹⁵⁰ Békéshez mint központhoz valószínűleg az uradalomnak azok a falvai tartoztak, amelyekből a gyulai uradalom XVI. századi felosztásakor a békési uradalom állt.¹⁵¹ Az 1405 óta oppidum-nak nevezett helység alaprajza sajnos ismeretlen.

¹⁴⁵ Uo. I. 84—88.

¹⁴⁶ Györffy: i. m. I. 504.

¹⁴⁷ Uo. 504.

¹⁴⁸ Karácsonyi J.: Békésvármegye története II. 35.

¹⁴⁹ Uo. II. 36.

¹⁵⁰ Györffy: i. m. I. 504.

¹⁵¹ Karácsonyi J.: Békésvármegye története II. 36.